

Personeel van sociale instituties

Over het verband tussen vrouwenbeweging en
maatschappelijk werk¹

BERTEKE WAALDIJK

Staffing Social Institutions: The Relation between the Women's Movement and Social Work
Berteke Waaldijk discusses the way ideals of feminism and women's emancipation in the Netherlands found their way into the design and delivery of social interventions. She compares ideals of women's movement around 1913 with practices designed by the 'Benevolent Colonies' in the 1820s for Dutch paupers and with the feminist training for social workers of the 1970s and 1980s in the Netherlands. She concludes that ideals about the liberation of women were often expressed as those of professional social work aimed at making clients ('paupers' in 1820, 'the poor' in 1913) become self-reliant citizens. Respect for clients and trained expertise of the social workers were the requirement for such social interventions. In the examples discussed disciplinary practices and emancipatory ideals are not mutually exclusive. More research therefore is required on the way connections between feminist movements and training for social professionals facilitate disciplining social policies.

Berteke Waaldijk bespreekt de historische vervlechting tussen vrouwenbewegingen en sociale interventies. Uit een vergelijking van de idealen van het sociaal werk rond 1913 met de praktijken van de Maatschappij voor Weldadigheid concludeert zij dat nadruk op zelfredzaamheid van de cliënt en respect en deskundigheid van de hulpverlener niet nieuw waren. De idealen van Hélène Mercier en Marie Muller-Lulofs rond 1900 leken in veel opzichten op de idealen van dat oudere disciplinerende sociale project. Met een beschrijving van de idealen van de tweede feministische golf binnen de sociale beroepsopleiding 'Vrouwen en Welzijnswerk' laat Waaldijk zien dat ook in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw

feministische idealen soms geformuleerd werden als pleidooien voor professioneel sociaal werk. De rol van de denkbeelden over bevrijding en emancipatie van vrouwen in het ontwerpen van disciplinerende sociale interventies verdient daarom volgens haar blijvend aandacht van historici.

Op de tentoonstelling ‘De Vrouw 1813-1913’ nam de afdeling Maatschappelijk Werk een prominente plaats in. Een grote zaal vlak bij de ingang zorgde ervoor dat aan geen enkele bezoeker het verband tussen zorg voor maatschappelijk zwakkeren en de roep om burgerschap voor vrouwen kon ontgaan.² Tot spijt van de organisatrices ontbrak een inzending van de enige School voor Maatschappelijk Werk, die was namelijk bezig met een verhuizing, maar een reeks sociale instellingen was wel vertegenwoordigd. De zaal toonde een bont geheel van activiteiten. Drankbestrijding en prostitutie (‘strijd tegen zedeloosheid’) kregen de meeste aandacht. Bezoekers konden een blik werpen op twee miniatuur-arbeiderswoningen; één van Jan Salie (vuil en verwaarloosd) en één van Jan Stavast (waar de familie aanwijzingen voor gezond wonen toepaste).³ In teksten ter gelegenheid van de tentoonstelling kwam het verband tussen sociaal werk en vrouwenbeweging naar voren. W.H.M. Werker legde in ‘De vrouw en de sociale verzekering’ uit dat wanneer vrouwen recht zouden krijgen op sociale verzekering, vrouwen ook onmisbaar waren om misbruik tegen te gaan:

Welnu, indien de vrouw in de verzekering deelt en aan de uitvoering medewerkt, dan zal men mede van hare kracht profiteren bij de controle. Zal aldus niet de gevreesde simulatie – inderdaad een sociaal gevaar – een bestrijding vinden die niet was verwacht?⁴

Hij sloot af met: ‘Inderdaad: men denke bij de regeling der sociale verzekering toch vooral ook aan de vrouw. Men zal in dat geval slechts de belangen der gemeenschap dienen’.⁵ Sociaal werk – in de ruime betekenis van die tijd alle

1 De auteur dankt deelnemers aan het congres ‘De Vrouw 1813-1913-2013’ voor vragen en opmerkingen naar aanleiding van de lezing die de eerste versie van dit artikel vormde. Maria Grever, Susan Legêne, Marieke van Eijk en Figan Tuncer, alsmede twee anonieme referenten, lazen eerdere versies en leverden waardevol commentaar en aanvullingen.

2 *Gedenkboek van de tentoonstelling De Vrouw 1813-1913* (Amsterdam 1913) 2.

3 *Ibidem*, 28.

4 W.H.M. Werker, ‘De Vrouw en de sociale verzekering’, in: C.M. Werker-Beaujon, C. Wichmann en W.H.M. Werker (eds.), *De Vrouw, De Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk. Encyclopedisch handboek* (Amsterdam 1914) 429-446, 446.

5 *Ibidem*.

Tentoonstellingstafereel 'De Vrouw 1813-1913', afdeling
Maatschappelijk Werk. Ansichtkaart.

Beeldarchief Atria, Kennisinstituut voor Emancipatie
en Vrouwengeschiedenis.

particuliere en publieke activiteiten omvattend die gericht waren op het steunen en helpen van armen, dus ook de – door Werker – bepleite sociale verzekering – was rond 1913 dus zowel een feministisch ideaal als een mogelijk werkterrein voor vrouwen.

Dit verband tussen de sociale kwestie en het ‘vrouwenvraagstuk’ werd door tijdgenoten op twee manieren geduid. Enerzijds waren er de nieuwe perspectieven voor vrouwen uit de middenklasse: maatschappelijk werk als een rijk werkterrein waar deze uit de benepenheid van het ‘thuis’ blijven konden ontsnappen. Anderzijds was er het besef dat dit vak kennis opleverde over de levensomstandigheden van vrouwen in de arbeidersklasse. Verhalen over hun levens zouden dankzij sociaal werk niet langer verborgen blijven, maar deel gaan uitmaken van een publiek debat over sociale interventies door de staat en particulareren: over verantwoordelijkheid, preventie en verheffing.

In dit artikel wil ik de samenhang tussen vrouwenbeweging en sociaal werk opnieuw bespreken. Net als de tentoonstellingsmakers van ‘De Vrouw 1813-1913’ zal ook ik teruggaan naar het begin van het koninkrijk en de periode na 1813 vergelijken met de jaren na de eeuwwisseling. Vervolgens wordt de vergelijking doorgetrokken naar de tweede helft van de twintigste eeuw toen opnieuw vrouwenbeweging en sociaal werk in tandem gingen opereren. Ik concludeer dat de wisselwerking tussen feminisme en de opleiding voor sociaal werk in de ‘tweede’ feministische golf net zo sterk was als tijdens de ‘eerste golf’. Vervolgens wordt meer historische aandacht bepleit voor de disciplinerende kanten van alle sociale interventies, ook wanneer die vanuit een respect en gevoel voor gelijkwaardigheid gemotiveerd zijn.

Internationale historici over de vervlechting van sociaal werk en vrouwenbeweging

Samenhang tussen de vrouwenbeweging en de opkomst van het sociaal werk is niet alleen voor Nederland gedocumenteerd, maar ook de geschiedschrijving over vrouwen en vrouwenbewegingen in andere landen wijst op de wisselwerking tussen streven naar emancipatie van vrouwen en de opkomst van de sociale zorg. Ook elders zien we dat voor vrouwen uit de middenklasse toegang tot publieke sfeer als geschoold deskundige of pleitbezorgster voor sociale wetgeving gekoppeld werd aan toenemend inzicht in de particuliere levensomstandigheden van minder bedeelden. Gisela Bock legt in 1993 het verband in termen van moederschap en burgerschap. In de *Geschiedenis van de vrouw* beschrijft zij de opkomst van de verzorgingsstaat onder de noemer ‘Armoede van vrouwen, moederschap en rechten van moeders’:

Veel vrouwen streden niet alleen omwille van formele gelijkheid met de man voor kiesrecht en volledig burgerschap [...], maar ook omwille van het tot stand brengen van sociale maatregelen ten gunste van de vrouw.⁶

Bock noemt inspanningen voor sociale politiek ten behoeve van moeders en moederschap een ‘feministisch maternalisme’: moederschap zou vrouwen verenigen. Zij zag dus een productieve connectie, zo niet een bondgenootschap, tussen vrouwen die object waren van sociale zorg en vrouwen die subject waren van sociale zorg. Voor de Verenigde Staten wezen onder andere Paula Baker in 1984 en Theda Skocpol in 1995 op de rol van vrouwen en de vrouwenbeweging in de ontwikkeling van een zorgende, ingrijpende en controlerende overheid.⁷ Barbara Nelson, Linda Gordon en Seth Koven en Sonya Michel stelden daarbij kritische vragen naar de rol van vrouwenbewegingen bij het ontwerpen van vormen van sociale zekerheid en sociale interventies, omdat die ongelijkheid op basis van sekse, klasse en ‘ras’ en etniciteit soms juist verscherpten. Zij constateerden dat zulke betrokkenheid vooral resulteerde in meer controle.⁸ In een bredere context van *postcolonial studies* lanceerde Laura Stoler in 1995 de stelling dat veel sociale interventies in West-Europese staten waren uitgevonden in de praktijk van koloniale overheersing.⁹

In lijn met deze kritische en revisionistische geschiedschrijving lag ook het werk van Koven en Michel. Zij introduceerden de term ‘maternalisme’ zonder de toevoeging ‘feministisch’ als karakteristiek voor sociaal beleid zoals dat in het begin van de twintigste eeuw door vrouwen ontwikkeld werd. Naast de algemene wisselwerking tussen sociale politiek en vrouwenbeweging, kregen opleiding en training voor sociaal werk de aandacht. Volgens Tjitske Akkerman bracht de persoonlijke kennismaking met levens van vrouwen in de

6 G. Bock, ‘Opkomst van de verzorgingsstaat. Armoede van vrouwen, moederschap en rechten van moeders (1890-1950)’, in: Georges Duby e.a. (eds.), *Geschiedenis van de vrouw. Deel 5* (1992; Amsterdam 1993) 349-380, 350.

7 P. Baker, ‘The Domestication of Politics: Women and American Political Society, 1780-1920’, *The American Historical Review* (1984) 620-647; T. Skocpol, *Protecting Soldiers and Mothers* (Cambridge, MA 1995).

8 L. Gordon, ‘The New Feminist Scholarship on the Welfare State’, in: L. Gordon (ed.), *Women, the State and Welfare* (Wisconsin 1990) 9-35; L. Gordon, ‘Black and White Visions of Social

Welfare’, *Journal of American History* (September 1991) 559-590; B.J. Nelson, ‘The Origins of the Two-Channel Welfare State: Workmen’s Compensation and Mother’s Aid’, in: Gordon (ed.), *Women*, 123-151; Seth Koven en Sonya Michel (eds.), *Mothers of a New World: Maternalist Politics and the Origins of Welfare States* (New York 1993).

9 A.L. Stoler, *Race and the Education of Desire: Foucault’s History of Sexuality and the Colonial Order of Things* (Durham 1995). Zie over de samenhang tussen imperialisme en vrouwenbeweging: A. Burton, *Burdens of History: British Feminists, Indian Women and Imperial Culture, 1865-1915* (Chapel Hill 1994).

arbeidersklasse vooral Britse feministen uit de middenklasse tot nieuwe ideeën over vrouwenemancipatie.¹⁰ Onderzoek in Amerikaanse en Europese landen, ook in Centraal- en Oost-Europa, liet zien dat de eerste scholen voor sociaal werk op het kruispunt van loopbanen voor middenklasse vrouwen en kennis over arbeiders en arme vrouwen stonden: zij boden vrouwen de mogelijkheid tot de ontwikkeling van een professionele identiteit in een tijd dat de meeste professies nauwelijks open stonden voor vrouwen.¹¹ Daarom maakten deze scholen als zodanig deel uit van de geschiedenis van de nationale vrouwenbewegingen.

Tegelijkertijd werden de opleidingen – vaak in wisselwerking met meer academische opleidingen voor sociale wetenschappen waar vrouwen werden toegelaten – een kweekvijver voor sociaalwetenschappelijk onderzoek naar leefomstandigheden van arme vrouwen. Adriane Feustel toonde hoe het onderzoek naar leefomstandigheden van arbeidersvrouwen in Duitsland in de jaren twintig geïnitieerd werd door de oprichtsters van de sociale opleidingen.¹² Bonnie Smith wees er op dat kennis van de onderkant van de samenleving vooral kennis van leefomstandigheden van vrouwen was en zo een onderdeel werd van kennis over sekse, die tot feminisme leidde. Smith liet zien hoe het zoeken naar gegevens over werkomstandigheden van arbeidersvrouwen bij middenklasse vrouwen niet alleen resulteerde in nieuwe kennis over onbekende leefwerelden, maar ook nieuwe vormen van schrijven tot stand bracht.¹³ Denise Riley besprak in theoretische termen hoe de samenhang tussen de categorieën ‘vrouwen’ en ‘het sociale’ niet alleen noopte tot herschrijving van geschiedenis van verzorgingsstaten, maar ook uitnodigde tot een andere blik op feminisme en het gebruik van de categorie ‘vrouwen’.¹⁴ Zij waarschuwde tegen het overnemen van de categorie ‘sociaal’ die volgens haar beladen is met negentiende-eeuwse opvattingen over de tegenstelling tussen privéfeer en politieke openbaarheid.

10 T. Akkerman, ‘Liberalism and Feminism in Late Nineteenth-Century Britain’, in: T. Akkerman en S. Stuurman (eds.), *Perspectives on Feminist Political Thought in European History: From the Middle Ages to the Present* (Londen 1998) 168-185, 172; M. Vicinus, *Independent Women: Work and Community for Single Women 1850-1920* (Chicago 1985).

11 K. Popova, ‘Traces of Rayna Petkova: In Search for a Balance between Social Control, Profession and Charity’, in: K. Schilde en D. Schulte (eds.), *Need and Care: Glimpses into the Beginnings of Eastern Europe’s Professional Welfare* (Opladen 2005) 37-75; S. Hering en B. Waaldijk (eds.), *Guardians of the Poor, Custodians of the Public: Welfare*

History in Eastern Europe 1900-1960 (Opladen 2006); K. Popova, ‘From Visiting Ladies towards Municipality Female Social Advisors: Women in Home Visiting Practice (1915-1939)’, in: K. Popova (ed.), *Teaching Gender and History of Social Work* (Utrecht 2007) 127-144.

12 A. Feustel, *Das Konzept des Sozialen im Werk Alice Salomons* (Berlijn 2011).

13 B.G. Smith, *On Writing Women’s Work* (Florence 1991).

14 D. Riley, ‘Am I that Name?: Feminism and the Category of ‘Women’ in History’ (Basingstoke 1988).

Portret van Willemijn Posthumus-van der Goot en dochter Claire.

Edgar Fernhout, 1950. c/o Pictoright Amsterdam 2013.
Beeldarchief Atria, Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis.

Het overzicht *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld* biedt de eerste systematische geschiedschrijving over samenhang tussen vrouwenbeweging en sociaal werk in Nederland. Het boek verscheen in 1948 ter gelegenheid van de troonswisseling waarbij koningin Wilhelmina aftrad en prinses Juliana vorstin werd. Het boek werd in 1968 en 1977 bewerkt en herdrukt. In de teksten werden de liefdadigheid en sociale zorg uit de negentiende eeuw verbonden met de eerste feministische golf. In de inleiding van het bestuur van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging bij de tweede verbeterde druk uit 1948 was te lezen dat vrouwen in Nederland 'langzamerhand zijn gaan inzien, [...] dat zij óók verantwoordelijk zijn voor wat er in de maatschappij gebeurt'. J. Brok-ten Broek (die de hoofdstukken over 1798-1898 schreef) en Clara M. Meijers (die schreef over 1898-1928) baseerden zich in deze eerste twee drukken onder redactie van W.H. Posthumus-van der Goot op tot 1940 gepubliceerde historische overzichten en bijdragen van verschillende vrouwelijke auteurs. Zo hebben de nationaal-orangistische inzichten van Johanna Naber (1859-1941) een stempel gedrukt op dit overzicht. Haar 'Eerste Proeve van een Chronologisch Overzicht van de Geschiedenis der Vrouwenbeweging in Nederland' (waarin van de vermelde historische mijlpalen tot 1913 meer dan de helft initiatieven van vrouwen in sociaal werk en verpleging betroffen) en Anna van Hogendorps' *Van Vrouwenleven 1813-1913* structureerden het hoofdstuk over de negentiende eeuw.¹⁵ Brok-Ten Broek noemt het 'persoonlijk-maatschappelijk werk' van vrouwen in de filantropie uit 1820-1848 'de eerste schrede op de weg naar volledige emancipatie'.¹⁶ Van dit pionierswerk profiteerden volgens haar zowel de objecten van de hulpverlening als de hulpverlensters zelf. Marianne van Hogendorp brak volgens *Van moeder op dochter* met het stelsel van aalmoezen geven omdat zij 'in de eerste plaats werk wilde verschaffen'.¹⁷ Brok-Ten Broek schreef dat de in 1847 opgerichte vereniging 'Vrienden der Armen', een begin van vrouwenemancipatie behelsde omdat in die vereniging vrouwen voor het eerst armen gingen bezoeken 'in achterbuurten' en daarmee zich een taak

15 J. Brok-ten Broek, 'De ontplooiing in de negentiende eeuw', in: W.H. Posthumus-van der Goot (ed.), *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld* (tweede, verbeterde druk; Leiden 1948) 1-192; C.M. Meijers, 'Intree in de maatschappij', in: *ibidem*, 193-372; A. van Hogendorp en C. van der Hart, *Van Vrouwenleven 1813-1913. Ontwikkelingsgang van het leven en werken der vrouw in Nederland en de koloniën* (Groningen 1913).

16 J.W. Naber, 'Eerste proeve van een chronologisch overzicht van de geschiedenis der vrouwenbeweging in Nederland', *Internationaal archief voor de vrouwenbeweging. Jaarboek I* (Leiden 1937) verscheen als overdruk in *Zesde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1985); Brok-Ten Broek, 'Ontplooiing', in: Posthumus-Van der Goot (ed.), *Van moeder op dochter*, 80.

17 Brok-Ten Broek, 'Ontplooiing', 74.

toe-eigenden die in die tijd aan mannen was voorbehouden.¹⁸ De dochter van de oprichtster, Marianne Klerck-van Hogendorp, nam in 1874 het voorzitterschap van de vereniging 'Vrienden der Armen' over van haar moeder. Zij belichaamde de titel *Van moeder op dochter* letterlijk.¹⁹ Zo mengde de geschiedenis van georganiseerde liefdadigheid zich met de geschiedschrijving over het ontstaan van de vrouwenbeweging. De Nederlandse vrouwenbeweging was volgens Brok-Ten Broek dus om twee redenen schatplichtig aan de ontwikkeling van sociaal werk: vrouwen traden buiten hun privésfeer en begonnen zich te organiseren. Daarnaast toonden ze in 'persoonlijk contact' dat ze niet alleen oog hadden voor 'noden van haar medemensen' maar dat zij daarvoor ook 'eigen oplossingen' konden vinden.²⁰ Ook de inzet van vrouwen vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw voor hulp aan prostituees en het getuigen tegen de wettelijke regulering van prostitutie moest volgens haar niet zozeer beoordeeld worden naar de bescheiden resultaten, maar naar de 'opvoedende kracht' die uitging naar de helpende vrouwen zelf. Deze laatsten gingen volgens de auteur beseffen dat de 'strijd voor de verheffing en bescherming van haar zwakke zusters slechts een onderdeel was van de grote strijd voor de ontvoogding van de vrouw'.²¹

Deze interpretatie van de oorsprong van de vrouwenbeweging is kritisch hernomen door onderzoekers die vanaf de jaren 1980 terugkeerden naar de eerste feministische golf. Dat gebeurde in de context van wat inmiddels een academisch specialisme was geworden, de vrouwengeschiedenis. Tineke de Bie en Wantje Fritschy onderwierpen het idee dat vrouwen uit het Reveil feministes *avant la lettre* waren aan nauwkeurig onderzoek. Zij concludeerden in 1985 dat de kritiek die moeder Marianne van Hogendorp kreeg op haar werk voor de 'Vrienden der Armen' niet zozeer voortkwam uit het overtreden van grenzen voor vrouwelijk gedrag, maar veeleer betrekking had op het doorbreken van klassengrenzen. Dit was typerend voor de bevindelijkheid die het Reveil kenmerkte.²² Op grond van het indertijd invloedrijke werk

18 *Ibidem*, 74. Deze specifieke interpretatie is direct ontleend aan Anna van Hogendorp die in 1913 haar moeder voor het voetlicht bracht als één van de 'wegbereidsters der vrouwenbeweging'. Ook zij besprak de opspraak en kritiek die het bezoek van haar moeder als 'vrouw van stand' zou hebben opgeroepen. Zij zou hiermee mannen, 'vooral den predikanten', het werk uit handen hebben willen nemen. Dochter Anna legt uit dat de bedoeling slechts was arme jonge weduwen met kinderen een 'vriendelijke raadgeefster' te

bezorgen, '(d)at was iets nieuws, voor arm en rijk beide'. Anna van Hogendorp, 'Wegbereidsters van vóór en na 1813', in: Van Hogendorp en Van der Hart e.a., *Van Vrouwenleven 1813-1913*, 19.

19 Brok-Ten Broek, 'Ontplooiing', 166-167.

20 *Ibidem*, 80.

21 *Ibidem*, 165.

22 T. de Bie en W. Fritschy, 'De "Wereld" van Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland', in: J. Reijts e.a. (eds.), *Zesde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, 30-58, 39.

van Carol Smith-Rosenberg die Amerikaanse vrouwenwerelden van liefde en vriendschap zag als voedingsbodem en bestaansvoorwaarde voor een feministische beweging, vroegen De Bie en Fritschy zich af of de Reveilwereld van liefdadigheid in Nederland wellicht die rol vervuld had.²³ Bodem de verenigingen voor armenbezoek of naaikringen van vrouwen de mogelijkheid om elkaar te ontmoeten, met elkaar te spreken en zodoende een besef van maatschappelijke betekenis van sekse te ontwikkelen? De auteurs betwijfelen dat, want wat zij aantreffen was een diep gelovige, bevindelijke sfeer waarin mannen volop participeerden.²⁴

Liesbeth Bervoets richtte in 1988 de aandacht op de professionaliteit van vrouwen die zich in de negentiende eeuw gingen bemoeien met het oplossen, verzachten en voorkomen van sociale problemen.²⁵ Waar Brok-Ten Broek voorzichtig sprak van toegenomen vrouwelijke ‘deskundigheid’, analyseerde Bervoets de oorsprong van sociale professionaliteit in de activiteiten op de grens van vrouwenbeweging en sociale beroepsarbeid. Zij wees er op dat Marie Muller-Lulofs, de initiatiefneemster voor de eerste Nederlandse opleiding voor maatschappelijk werk, expliciet afstand had genomen van de Reveil-gedachte dat opheffing van armoede getuigt van menselijke overmoed. Volgens Muller-Lulofs moest armenzorg juist zoeken naar oorzaken van armoede en er naar streven dat de armen zouden leren zich zelf te helpen. Bervoets liet zien hoe een dergelijk model van individualistische ‘zelfhulp’ paste in de ‘links-liberale interpretatie van het armoede vraagstuk, die gekant is tegen klassenstrijd en een vurig pleidooi vormt voor geleidelijke sociale hervormingen’.²⁶ Hiermee gaven sociaal werksters volgens Bervoets rond 1900 vorm aan nieuwe opvattingen over sociale verantwoordelijkheid.

Annemieke van Drenth wees er in 1995 aan de hand van het vak van woningopzichteres op dat professionaliteit die vereist wordt door de verzorgingsstaat ontwikkeld is in wisselwerking met denken over sekse. Zij trok de lijn door en liet zien dat de geschiedschrijving over de verzorgingsstaat sekse tot dan toe buiten beschouwing had gelaten. De claim dat inbreng van vrouwen deel was van de uitvinding van de Nederlandse verzorgingsstaat

23 C. Smith-Rosenberg, ‘The Female World of Love and Ritual: Relations between Women in Nineteenth-Century America’, *Signs* 1:1 (1975) 1-29; N. Cott, *The Bonds of Womanhood, ‘Woman’s Sphere’ in New England, 1780-1835* (New Haven, Londen 1977); zie ook M. Bosch en A. Kloosterman, *Politics and Friendship: Letters from the International Woman Suffrage Alliance, 1902-1942* (Columbus 1990) voor een andere ‘test’ van deze ‘hypothese’.

24 De Bie en Fritschy, ‘De “Wereld”’, 54.

25 L. Bervoets, ‘Het ontstaan van sociaal werk als resultaat van een gelukkige coïncidentie. De articulatie van een vrouwelijke professionaliteit in het sociaal werk rond de eeuwwisseling’, *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 34 (1988) 157-173. Zie ook: idem, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling* (Dissertatie Universiteit Wageningen 1993).

26 Bervoets, ‘Het ontstaan’, 167.

bezorgde de vrouwenbeweging een plaats in de Nederlandse geschiedenis. Zo voorzag Van Drenth de nationaal-orangistische geschiedschrijving die Johanna Naber begonnen was van een nieuwe dimensie. Tegelijkertijd ontstond er onbehagen over een te triomfalistisch prijzen van de vroege vrouwenbeweging als pioniers en wegbereidsters van moderne sociale zorg. Nederlandse vrouwenhistorici verwoordden dit gevoel in het laatste kwart van de twintigste eeuw in verschillende publicaties. Deze hadden meer oog voor het disciplinerende en het koloniale karakter van Nederlandse sociale interventies.²⁷ In het voetspoor van Marx, Foucault of Said waarschuwden gender historici, die de Nederlandse vrouwenbeweging analyseerden, expliciet tegen het bagatelliseren van klasse-vooroordeel, disciplinerende en koloniale bevoogding die spraken uit het werk van feministische pioniers. Geïnspireerd door radicaal feministische en antiracistische auteurs formuleerden historische onderzoeksters van de tweede golf kritiek op de heteronormativiteit en het conformisme van hun voorgangers en gingen ze op zoek naar de radicale non-conformistische elementen.²⁸ Nederlandse feministen van de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw ontwaarden in de projecten gericht op het ‘redden’ van prostituees, het ‘opvoeden’ van fabrieksmeisjes en andere vormen van ‘maatschappelijk moederschap’ de kenmerken van een ouderwets, neerbuigend en burgerlijk feminisme. Er ontstond een beeld van dames uit de hogere en middenklasse die goed doen wilden vóór arme vrouwen, die paternalisme vervingen door maternalisme maar in wezen net zo neerbuigend waren.

Dit oordeel werd versterkt door de hausse aan disciplineringskritiek die in de jaren zeventig klonk, ironisch genoeg vooral in context van sociaal werk. Juist op de door vrouwen opgerichte opleidingen voor dit inmiddels enorm gegroeide werkveld werd maatschappelijk werk in de jaren zeventig als instrument van disciplinerende bekritiseerd. De marxistische kritiek van Michielse op het welzijnswerk, de beschrijvingen van beschavingsoffensief van de door Elias geïnspireerde sociologe Ali de Regt en de studie over onmaatschappelijkheid als instrument om te straffen en uit te sluiten van Dercksen en Verplanke, en ook Hans Achterhuis’ kritiek op de ‘markt van welzijn en geluk’ brachten pioniers van sociaal werk steeds meer in

27 A. Dercksen en L. Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970* (Meppel 1987); M. Grever en B. Waaldijk, *Feministische Openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998).

28 Vergelijk voor België: A. Romeyns, ‘De Eerste Golf bekeken door de Tweede. Omgang met het verleden in de Tweede Feministische Golf in België (1970-1990)’, *Historica* 37:1 (2014) 2-7; A. Rich, ‘Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence’, *Signs* 5:4 (1980) 631-660.

diskrediet.²⁹ Professionele maatschappelijk werksters leken disciplinerende te belichamen. Dat deed echter niets af aan de urgentie van de vraag of de nieuwe vrouwenbeweging deze pionierende vrouwen tot ‘voor-moeders’ of ‘oudtantes’ wilde verklaren.³⁰

Vrouwenhistorici gingen in de jaren negentig systematisch aandacht besteden aan disciplinerende kanten van de vrouwenbeweging rond 1900. Maria Grever wees er op dat Nabers historische interpretaties ook orangistische en nationalistische trekken vertoonde.³¹ Annemieke van Drenth en Francisca de Haan gebruikten Foucaults’ concept van herderlijke macht in hun vergelijkende studie naar zorg voor vrouwen in prostitutie en in gevangenissen in Nederland en Groot-Brittannië. In *The Rise of Caring Power* (1999) lieten zij echter zien dat aandacht voor de rol van vrouwen in filantropie en professioneel sociaal werk een correctie biedt op geschiedenissen die slechts disciplinerende benadrukken. Anders dan Foucault zagen zij een toename van humanitaire gevoeligheid die in de loop van de negentiende eeuw gestalte kreeg in religieuze bewegingen.³² Daarin volgden de auteurs Norbert Elias en Thomas Haskell, maar zij wijzen er op dat het in het bijzonder vrouwen zijn die vorm gaven aan deze nieuwe gevoeligheid.³³ In *Feministische Openbaarheid* probeerden Maria Grever en ondergetekende de koloniale dimensie in de roep om burgerrecht voor vrouwen duidelijk te maken. Zij laten zien dat burgerschap voor vrouwen vaak verdedigd werd op grond van het vrouwelijk vermogen om sociale problemen op te lossen en dat daarom zowel de fabrieksjeugd en arbeidersvrouwen in Nederland als de bevolking van de Nederlandse koloniën zouden profiteren van haar bevoogdend burgerschap.³⁴

Zo is tegenwoordig een genuanceerd beeld ontstaan van een emancipatiebeweging rond 1913. Niet alleen ontstonden meer kansen voor professionele beroepsarbeid door vrouwen, tegelijkertijd groeide het aantal bevoogdende interventies. De eerste stappen in de openbaarheid van vrouwen

29 A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland, 1870-1940. Een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1984); H.C.M. Michielse, *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk (1848-1972)* (Meppel 1977); Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis*; H. Achterhuis, *De markt van welzijn en geluk. Een kritiek van de andragogie* (Baarn 1980).

30 Zie voor een analyse van de metafoor van oudtantes: M. Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994) 252-269.

31 Grever, *Strijd*, 330.

32 Van Drenth en De Haan, *Rise*, 17.

33 *Ibidem*, 170; T.L. Haskell, ‘Capitalism and the Origins of the Humanitarian Sensibility, Part 1’, *The American Historical Review* (1985) 339. De ideeën van Norbert Elias zijn gebruikt door A. de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de Nieuwe Tijd* (Amsterdam 1996).

34 Grever en Waaldijk, *Feministische Openbaarheid*. Zie voor het begrip ‘custodial citizenship’: M. Grever en B. Waaldijk, ‘Women’s Labor at Display: Feminist Claims to Dutch Citizenship and Colonial Politics around 1900’, *Journal of Women’s History* 15:4 (2004) 11-18, 17.

uit de hogere klassen vormden daarmee tegelijkertijd een systematisch doordringen in de persoonlijke leefwereld van minder bedeeden, vrouwen, mannen en kinderen.

In het tweede deel van dit artikel wil ik het kritisch historische onderzoek naar samenhang tussen vrouwenbeweging en sociaal werk rond 1913 uitbreiden met twee vergelijkingen. De eerste gaat een kleine eeuw terug. Ik vraag mij af of het gedachtengoed van vrouwelijke pioniers in alle opzichten nieuw was en misschien overeenkomsten vertoonde met de sociale projecten die rond 1820 waren opgezet door de Maatschappij van Weldadigheid. De nadruk op zelfredzaamheid, respect en deskundigheid, zoals die rond 1900 bepleit werden door Hélène Mercier en Marie Muller-Lulofs, leek op de idealen van dat oudere sociale project. De tweede vergelijking springt een kleine eeuw naar voren. De personele en inhoudelijke verweving van de scholing voor professioneel sociaal werk en de vrouwenbeweging was niet beperkt tot de ‘eerste golf’, maar deze vernieuwing kreeg ook in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw verder gestalte. Juist de opleidingen voor sociaal werk werden in die tijd opnieuw kweekplaatsen van feministische ideeën en praktijken. Daar werder wederom de grenzen tussen openbaarheid en privésfeer ter discussie gesteld met een beroep op sekse.

Voorgangers van vrouwelijke pioniers

Voor de grondleggers van modern sociaal werk rond 1900, zoals Mercier en Muller-Lulofs, vormde de ouderwetse liefdadigheid een historische achtergrond waartegen het eigen en zelf uitgevonden methodisch werken stralend afstak. Die oude liefdadigheid bestond in hun ogen enerzijds uit het gedachteloos geven aan bedelaars, anderzijds uit de liefdeloosheid van georganiseerde armenzorg die zich niet richtte op structurele verbeteringen. Moderne sociaal werkers daarentegen zouden de armen moeten leren zichzelf te helpen. Zij zetten zich af tegen een verleden waarin dat niet gebeurde, tegen het gebrek aan liefde- en respectvolle aandacht en een tekort aan kennis en begrip van oorzaken van armoede.

Was dit ‘verwijt aan het verleden’ terecht, en wat is het verband met denken over sekse? Het Reveil werd door Muller-Lulofs weliswaar geprezen als een ‘opbloeien van ’t reinst en zuiverst meegevoel’, tegelijkertijd constateerde zij dat liefde alleen niet genoeg was. Er was volgens haar behoefte aan een ‘goed geschoold, flink leger van armenbezoekers [...] om ’t monster der armoede te kunnen verslaan’.³⁵

35 M.G. Muller-Lulofs, ‘Armenzorg en de Vrouw’, in: idem, *Van mensch tot mensch* (Haarlem 1916) 28-54, 41.

Om deze vraag naar innovatie van armenzorg te beantwoorden vergelijk ik de instructies en adviezen voor vrouwelijke armenbezoekers, die Muller-Lulofs in 1916 in *Van mensch tot mensch* publiceerde, met de richtlijnen die rond 1820 werden opgesteld voor mannelijke opzichters, directieleden en toezichhouders die werkzaam waren in de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid in Drenthe. Naar deze kolonie konden particuliere en burgerlijke armbesturen vanaf 1819 bedeeden sturen: als ‘kolonisten’ kregen deze bedeeden in ontginningsprojecten op afbetaling een eigen stukje grond om te bewerken. De armbesturen financierden de kolonie, in theorie vanuit uitgespaarde bedeling. Het project was een van de projecten van koning Willem I die daarin een mogelijkheid zag om armoede in Nederland structureel uit te bannen en de Nederlandse welvaart te bevorderen.³⁶ De koloniën van de Maatschappij gevestigd in en rond Frederiksoord waren een idee van Johannes van den Bosch, die dit experiment later ‘in het groot’ uitwerkte in het Cultuurstelsel in de Indonesische koloniën.³⁷ Zoals Legêne betoogde, had Van den Bosch zijn ideeën voor de vestiging van een kolonie van weldadigheid ontwikkeld tijdens een verblijf op een plantage in Nederlands-Indië.³⁸ Daarmee illustreert zijn initiatief de stelling van Ann Stoler dat veel sociale interventie in koloniserende moederlanden oorspronkelijk ontworpen werden in de koloniën.³⁹

Recent heeft Albert Schrauwers er op gewezen dat de uiteindelijke legitimatie van de koloniën van weldadigheid lag in het vermeend gedeelde belang van de overheid en van de individuele armen. De zelfredzaamheid en verheffing van de laatsten zouden samenvallen met groei van nationale productie voor de wereldmarkt.⁴⁰ Voor Van den Bosch was het nationale belang bij bestrijding van armoede onbetwistbaar, ‘(o)p deze wijze zal derhalve de arme, in plaats van een schadelijke last voor de maatschappij

36 Voor beschrijvingen, zie: S. Legêne, *De bagage van Blomhoff en Van Breugel: Japan, Java, Tripoli en Suriname in de negentiende-eeuwse Nederlandse cultuur van het Imperialisme* (Amsterdam 1998) 120-122; A. Schrauwers, ‘The “Benevolent” Colonies of Johannes van den Bosch: Continuities in the Administration of Poverty in the Netherlands and Indonesia’, *Comparative Studies in Society and History* 43:2 (2001) 298-328 en recent P. de Rooy, ‘De armen hebt gij altijd met u. Armenzorg en onderwijs’, in: I. de Haan e.a. (eds.), *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2013) 221-243.

37 S. Legêne, ‘Johannes van den Bosch’, in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 8 (2001); <http://hdl.handle.net/10622/63CE05F8-72C1-4C2A-95CF-CCoD493A4497> (11 mei 2015).

38 *Ibidem*.

39 Stoler, *Race*.

40 Schrauwers, ‘The “Benevolent” Colonies’, 306.

te zijn, integendeel haar ten hoogste nuttig worden'.⁴¹ In een bespreking van buitenlandse weldadigheidsprojecten schreef *De Star*, het blad van de Maatschappij: 'Hoe weldadig is in zulk een gesteldheid van zaken, de hand die zich met mannelijke veerkracht en liefde uitstrekt ter hulpbieding aan het overmatig aangegroeid, verarmd gedeelte der natie!'⁴² Alle mensen hadden in de ogen van Van den Bosch het recht om zelf in hun bestaan te kunnen voorzien. Met dit sociale recht op werkgelegenheid *avant la lettre* liet *De Star* bestuurders en donoren zien dat hun bijdragen in het algemeen belang waren.

Inmiddels is de geschiedschrijving niet mild over de Maatschappij van Weldadigheid en de koloniën in Drenthe. Tegenwoordig worden honger, uitzichtloosheid, gebrek aan effectiviteit en steeds verdergaande disciplinerend genoemd als negatieve aspecten (de koloniën ontwikkelden zich tot strafkoloniën en gevangenissen).⁴³ De Reveilaanhangers veroordeelden daarentegen vooral de afstandelijkheid van deze steun omdat ze buiten kerkelijke kaders aan de armen gegeven werd. In zijn *Bezwaren tegen de geest van de eeuw* (1823) maakte Isaac da Costa bezwaar tegen deze 'weldadigheid': 'voor vijftig of zestig stuivers 's jaars kan ieder, die maar wil, een weldadig en verlicht menschevriend heeten, en niemand aarzelt een zoo fraaie koop te sluiten'.⁴⁴

Een eerste blik in de praktijk van de koloniën van weldadigheid biedt het later gepubliceerde dagboek van Jacob van Lennep over een bezoek, samen met zijn vriend Dirk van Hogendorp, aan Frederiksoord in 1823. Deze Dirk was de echtgenoot van Marianne van Hogendorp die na zijn dood de vereniging 'Vrienden der Armen' zou oprichten, en de vader van de zusters Marianne (later Klerck-)van Hogendorp en Anna van Hogendorp. De beschrijving door Van Lennep bevatte de kritiek die vanuit het Reveil kwam op dit overheidsproject: kerkbezoek werd onvoldoende afgedwongen, pastoors waren dronken, en het feit dat in de schooltjes voor de kinderen veel te veel tijd aan geschiedenis en aardrijkskunde besteed werd, bracht hem tot de verzuchting dat dergelijk onderwijs slechts ontevredenheid bij paupers en armen kweekte. Een voorbeeld van de onverschilligheid over geloofszaken noemde Van Lennep het feit dat toen de heren in Frederiksoord naar de kerk gingen, iedereen drong om zo snel mogelijk naar huis te kunnen gaan. Een

41 Johannes van den Bosch, *Verhandeling over de mogelijkheid, de beste wijze van invoering, en de belangrijke voordeelen eender algemeene armen-inrigting in het Rijk der Nederlanden, door het vestigen eener landbouwende kolonie in dezelve Noordelijk gedeelte* (Amsterdam 1818) 116.

42 'Verhandeling over de vraag: werkt eene grondontginnende en fabricerende kolonisatie op de grote maatschappij weldadig terug? en zoo ja, hoe doet zij dat?', *De Star* 3 (1821) 389-429, 412.

43 Ook in publieksgeschiedenis: Suzanna Jansen, *Het Pauperparadijs* (Amsterdam 2013).

44 Geciteerd door Legêne, 'Johannes van den Bosch'.

vrouw van een kolonist had bij het uitgaan Dirk zelfs bij de arm gepakt had omdat hij naar haar zin niet snel genoeg opschoot.⁴⁵

De Reveilmannen veroordeelden het werk van de Maatschappij van Weldadigheid. Hun afkeur betrof het gebrek aan godsdienstige bezieling. Hun bevindelijke kritiek op de neutrale staat stelde dat deze niet moest pretenderen de christelijke naastenliefde van individuele gelovigen te kunnen overnemen en al helemaal niet de van God gegeven armoede op den duur te kunnen afschaffen. Uit de passage over het gedrang bij de kerk blijkt echter ook – Fritschy en De Bie wezen er al op – dat klassenonderscheid een rol speelde. Het is niet duidelijk of Jacob en Dirk geschokt waren door het feit dat het een *vrouw* was die één van hen vastpakte, of dat het doorbreken van de fysieke afstand tussen de klassen hen verblufte.

De verantwoordelijkheid van de arme om zelf als kolonist in zijn bestaan te voorzien was het centrale element in de politiek-economische opvattingen die Johannes van den Bosch vanaf 1818 publiceerde in *De Star*. Volgens hem moest ieder land de werkeloze armen in contact brengen met een vorm van werk die inkomen zou opleveren en die zodoende zou bijdragen aan nationale rijkdom.⁴⁶ Dit politiek-economische ideaal lag ten grondslag aan de koloniën van weldadigheid. De specifieke instructies voor het personeel (directeuren, onderdirecteuren, wijkmeesters) in de koloniën weerspiegelden deze overtuiging. Net als de artikelen door Van den Bosch gepubliceerd in *De Star* wierpen zij licht op het toezicht op de kolonisten. De werkzaamheden van deze mensen, meestal hele families, moesten leiden tot zelfredzaamheid. Daarom moesten kolonisten ervan overtuigd raken dat het in hun eigen belang was om hard te werken, niet te drinken en de regels van de kolonie te gehoorzamen. Deze overtuiging kon volgens de instructies aan het personeel alleen groeien in zeer regelmatig persoonlijk contact en ‘onafgebroken toezicht’.⁴⁷

De regels zoals die bepleit werden in *De Star* bevatten veel gedachtengoed dat dicht lag bij Muller-Lulofs’ latere devies dat de armenbezoeker zijn of haar macht nooit mocht misbruiken. Muller-Lulofs meende dat moderne armenbezoekers moesten zorgen dat de armen altijd het gedrag van de armenbezoeker begrepen en doordrongen waren van de redenen voor ontvangen hulp of achtergrond van opgelegde korting. Ook in Frederiksoord waren er regels die dit begrip van de arme over zijn eigen situatie moesten bevorderen. In het onderwijs dat kolonisten kregen moest ‘het verband tussen plicht en belang’ benadrukt worden.⁴⁸ In een

45 J. van Lennep, *Nederland in den goeden ouden tijd* (1942); http://www.dbnl.org/tekst/lennoo6meklo1_01/lennoo6meklo1_01_0012.php?q (11 mei 2015).

46 Schrauwers, ‘The “Benevolent” Colonies’, 310-311.

47 ‘Bepalingen wegens de zedelijke en godsdienstige opleiding, en het School-onderwijs der kolonisten, in de koloniën der maatschappij van weldadigheid’, *De Star* 3 (1821) 912-920, 913.

48 *Ibidem*, 912.

‘bekendmaking’ over de plicht slechts ‘koloniale kleding’ te dragen werd bijvoorbeeld in detail uitgelegd dat, net als alle regels in de kolonie, dit voorschrift direct in het belang van de kolonisten was. De armbesturen die kolonisten stuurden en de kolonie financieel mogelijk maakten eisten deze kleding. Door de voorkeur van deze donoren op te volgen kon de financiering van hun werk doorgaan, en omdat de koloniale kleding in de kolonies gemaakt werd hadden de kolonisten zelfs een direct financieel belang bij deze regel. ‘(W)ij zeggen u dit niet ten verwijt, maar om ulieden te overtuigen, dat onze vaderlijke bedoelingen geene andere zijn, noch kunnen wezen, dan ulieder geluk en bestendig welzijn’.⁴⁹

Op het papier van *De Star* werden in Frederiksoord strenge straffen afgeraden en drongen de instructies aan op een vorm van rechtsbescherming: directeur en toezichthouders mochten nooit straffen voor gedrag dat niet expliciet in de regels verboden was en zij moesten voorkomen dat hun eigen stemming de zwaarte van de sanctie zou bepalen. Zwaardere sancties moesten beoordeeld worden door een raad van toezicht, waarin ook twee kolonisten zitting hadden. De kolonist voor wie de kolonie een nieuwe toekomst moest bieden, diende overtuigd te zijn van de rechtvaardigheid van de straf want ‘ieder mensch heeft een natuurlijke afkeer van het willekeurige’.⁵⁰

In *De Star* schreef Van den Bosch lange beschouwingen over het Nederlandse volkskarakter, dat hij besprak in drie lagen: rijk, arm en midden. Dit klassengebonden volkskarakter moest men tot uitgangspunt nemen bij projecten van weldadigheid. Zijn conclusie was: ‘ons volk is goed huisvader maar matig burger’.⁵¹ Met zijn regels voor de weldadigheidsmaatschappij lijkt Van den Bosch de armenzorg minder ‘huisvaderlijk’ en meer burger-achtig te willen maken: de kolonisten ziet hij eerder als burgers van Nederland, dan als kinderen van een huisvader. De nadruk op de eigen financiële verantwoordelijkheid van de kolonisten, die allemaal geld moesten lenen maar dat ook moesten afbetalen, en de verplichting van kolonisten om zelf mee te beslissen over straffen en sancties bij wangedrag, duiden er op dat armen en bedeeden ook gezien werden als ‘burgers’ met wat later civiele, politieke en sociale rechten genoemd zouden worden.⁵²

49 ‘Bekendmaking aan de kolonisten in Frederiks- en Willemsoord, wegens hunnen verpligting tot het dragen der koloniale kleding’, *De Star* 3 (1821) 630-632, 630. De voorzitter van de Maatschappij, kroonprins Willem Frederik, voegde hier aan toe dat hij hoopte spoedig bericht te ontvangen dat alle kolonisten zich ‘gewillig en zonder tegenspraak’ aan deze bepaling zouden onderwerpen. *Ibidem*, 232.

50 ‘Bepalingen wegens de zedelijke en godsdienstige opleiding’, 914.

51 J. van den Bosch, ‘Iets over het nationaal karakter, in betrekking tot de nationale welvaart en de onderneming der Maatschappij van Weldadigheid beschouwd (derde afdeling)’, *De Star* 3 (1821) 153-182, 182.

52 T.H. Marshall, ‘Citizenship and Social Class’, in: idem, *Citizenship and Social Class* (Londen 1992) 3-27.

Van den Bosch zag in de arbeidskracht van paupers dus een basis voor toekomstige nationale rijkdom. Schrauwers vergeleek de koloniën van weldadigheid met plantages binnen het Cultuurstelsel in Nederlands-Indië. Beide waren volgens hem gebaseerd op de gedachte dat zowel arbeid als producten op de vrije markt moesten worden verhandeld.⁵³ Voor Van den Bosch was productie voor de kapitalistische wereldmarkt het uitgangspunt van de kolonie-projecten, in Drenthe net zo goed als later op Java. Deze kolonie-projecten zouden ingelijfd worden in een liberale wereldeconomie en de paupers kregen als kolonisten de kans aan die economie bij te dragen. Schrauwers liet zien dat Van den Bosch, wanneer hij beticht werd van te veel mildheid jegens de paupers, verwees naar macht en dwang van de markt die uiteindelijk het opvoedende werk zou doen. Van den Bosch zag het als taak van de koloniën om de arme paupers op te voeden tot productieve deugdzame burgers.⁵⁴ De koloniale projecten in Indië en Drenthe zag Schrauwers dan ook niet als overblijfselen van een pre-kapitalistische bedeling maar als experimenten in armoedebestrijding vanuit de liberale overtuiging dat de markt de beste regelaar was.

Het ideaal van modern professioneel maatschappelijk werk zoals uitgewerkt door Mercier en Muller-Lulofs was, net als bij Van den Bosch, dat de arme zichzelf zou helpen. De armenbezoeker of maatschappelijk werker moest dat stimuleren door de hulpbehoevende als volwaardig burger te zien en met hem of haar in direct contact te treden. Mercier en Muller-Lulofs bepleitten persoonlijke inzet en betrokkenheid van de armenbezoeker. Hij of zij diende zich niet boven de bedeelde te stellen, maar moest zoeken naar datgene waarin zij op elkaar leken. Muller-Lulofs vroeg de armenbezoekers op allerlei manieren om buiten de nauwe vooroordelen van hun eigen klasse heen te stappen en begrip voor de leefwereld van armen te ontwikkelen. In de retoriek waarmee ze persoonlijke contact bepleitte, speelde de te verwachten 'winst' voor de hulpverlener een grote rol. Ook de armenbezoeker of toezichthouder kon dankzij dit contact een beter mens worden.⁵⁵

53 Schrauwers, 'The "Benevolent" Colonies', 299.

54 Zie voor het vertrouwen in de productieve deugd: S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 444; S. Dudink, 'Een heilige van de moderne tijd. Hélène Mercier en de morele grondslagen van het maatschappelijk werk in Nederland', in: B. Waaldijk, J. van der Stel en G. van der Laan (eds.), *Honderd jaar*

sociale arbeid. Portretten en praktijken uit de geschiedenis van het maatschappelijk werk (Assen 1999) 7-19, 10; L. Bervoets, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1994).

55 M.L. Muller-Lulofs, 'De opleiding der vrouw voor maatschappelijk werk', in: idem, *Van mensch tot mensch* (Haarlem 1916) 88-112.

Hoe nieuw was dit? Dirk van Hogendorp schrok van een volkswrouw die hem bij de arm greep toen hij de kerk uitging, maar Van den Bosch stelde in Frederiksoord vrijwel dagelijks persoonlijk contact tussen toezichthouders en kolonisten verplicht.⁵⁶ *De Star* schreef niet voor niets over het moeilijke werk dat de toezichthouders en directie moesten verrichten.

Nadruk op persoonlijk contact en respect voor degene die hulp ontvangt zijn dus zowel in de koloniën van weldadigheid als bij de vrouwelijke pioniers voor professioneel maatschappelijk werk aanwezig. Er is nog een overeenkomst. Zowel Van den Bosch als de pioniers van professionele armenzorg vonden kennis over en inzicht in oorzaken van armoede van het grootste belang. Dit vormde in hun conceptie een voorwaarde voor effectieve persoonlijke betrokkenheid. In beide sociale praktijken voelden de pioniers zich deel van een historische omwenteling. Zij zetten zich af tegen ‘ouderwetse’ vormen van liefdadigheid, die zij liefdeloos of onverstandig noemen. In beide gevallen kunnen we een typerend vooruitgangsgeloof waarnemen, waarbinnen de auteurs zelf gestalte wilden geven aan een grote maatschappelijke stap voorwaarts.⁵⁷

De nieuwe denkwijze over de taken van armenbezoekers en sociaal werkers rond 1900 zie ik vergeleken met 1820 op twee punten: de sekse en de opleiding van de sociale hulpverleners. Voor Van den Bosch was er geen verband tussen vrouwelijkheid en persoonlijke betrokkenheid en respect. Het werk in de weldadigheidskoloniën vormde veeleer een expliciet mannelijk domein. In zijn beschrijving van het werk in Drenthe ging het om ‘vaderlijke bedoelingen’ en ‘mannelijke veerkracht’. In zijn teksten was er geen sprake van opleiding; een hoogstaand karakter en brede ervaring maken mannen geschikt voor toezichthoudende functies in de koloniën van weldadigheid. De pioniers van de professioneel maatschappelijk werksters stelden weliswaar net als de woordvoerders van de koloniën van weldadigheid dat opvoeding tot burgers menselijk respect voor de arme vereiste, maar zij koppelden dat – anders dan Van den Bosch – aan een roep om opleiding van armenbezoekers en opleiding van vrouwen in het bijzonder.⁵⁸

56 ‘Bepalingen wegens de zedelijke en godsdienstige opleiding’, 913-914.

57 Volgens Stuurman kan een ‘lineair temporeel regime [...] een krachtig ongelijkheidseffect teweeg brengen’, S. Stuurman, *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil* (Amsterdam 2009) 20, en naar aanleiding daarvan: B. Waaldijk, ‘Grenzeloze bemoeizucht.

Bevoogding en burgerschap in de contactzones van sociale zorg’, in: M. Grever e.a. (eds.), *Grenzeloze gelijkheid. Historische vertogen over cultuurverschil* (Amsterdam 2011) 200-216.

58 Daarin verschilden de liefdadige activiteiten en modern maatschappelijk werk overigens ook van het werk van vrouwelijke religieuzen, die ook wel (door Naber bijvoorbeeld) als ‘vóórlopers’ van vrouwelijke liefdadigheid gezien werden.

In 1969 verscheen een derde, herziene druk van *Van moeder op dochter*. Anna de Waal en W.H. Posthumus-van der Goot hadden de tekst bewerkt en waren verantwoordelijk voor de toevoegingen en aanpassingen van de teksten van Brok-Ten Broek en Meijers. In het deel over 1898-1928 werd de betrokkenheid van de eerste feministische golf bij de sociale opleidingen sterker aangezet. De passage '(e)r was in die dagen geen feministe die niet deelde in de glorie van "haar" School voor Maatschappelijk Werk' was nieuw in 1969.⁵⁹ De bewerksters trokken deze lijn echter niet door naar de nieuwe vrouwenbeweging en ook daarna is aan een mogelijke samenhang tussen sociale beroepsopleidingen en de tweede feministische golf weinig aandacht besteed.⁶⁰ De rol van sociale academies in de jaren zeventig en tachtig als ontmoetingsplaatsen voor de denktanks van de nieuwe vrouwenbeweging wijst echter nadrukkelijk op een historische continuïteit die nader onderzoek vereist. Hoewel de houding van Muller-Lulofs tegenover de vrouwenbewegingen van haar tijd verschilde van Anja Meulenbelts verhouding tot het feminisme, zijn er ook overeenkomsten in de manier waarop zij denken over de positie van vrouwen verbonden aan professionalisering van sociale interventies.

De opleiding 'Vrouwen en Welzijnswerk' werd in 1975 opgezet door Rita Velthorst en Anja Meulenbelt aan een sociale academie in Amsterdam.⁶¹ De opleiding was een zogenaamde 'Voortgezette Opleiding' (vo), dat was een parttime opleiding die gevolgd werd door afgestudeerden met een diploma sociale academie die werkzaam waren in wat toen welzijnswerk was gaan heten. In het algemeen werden vo-opleidingen gevolgd door sociaal werkers verbonden aan reguliere instellingen van maatschappelijk

59 W.H. Posthumus-van der Goot en A. de Waal, *Van moeder op dochter* (Utrecht 1969) 169. Vergelijk *ibidem*, 289. De verschillen tussen de edities uit 1948, 1968 en 1977 van *Van moeder op dochter* verdienen overigens nadere bestudering. Tot nu toe is aan de oproep van Grever daartoe geen gehoor gegeven. M. Grever, 'Dochter van de eerste feministische golf. Mevrouw dr. W.H. Posthumus-van der Goot (2 mei 1897-16 januari 1989)', *Lover* 16:1 (1989) 34-35 en *idem*, *Strijd*, 149 noot 261; Grever, 'W.H. Posthumus-van der Goot', 34-35. Over leven en werk van Brok-Ten Broek bijvoorbeeld is bij mijn weten tot nu toe geen onderzoek gedaan.

60 I. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980* (Amsterdam 1996) en A. Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (mvm), 1968-1973* (Hilversum 1998) besteden geen aandacht aan de rol van opleidingen voor sociale beroepen.

61 Aan andere hogescholen werden ook speciaal op vrouwen gerichte opleidingsonderdelen ingericht. Bijvoorbeeld de 'Vrouwenleerroute' aan De Horst in Driebergen. M. van der Linde, *De Horst 1945-2005. Biografie van een buitenbeentje* (Amsterdam 2005) 105.

werk, opbouwwerk, cultureel werk of volwasseneneducatie. Bij ‘vrouwen en welzijnswerk’ schreven zich echter ook veel vrouwen in die actief werkzaam waren in feministische alternatieve vormen van hulpverlening: ‘vrouwegezondheidscentra, vrouwenvormingswerk, volwasseneneducatie voor vrouwen, [...] en vrouwenhulpverleningsprojecten’.⁶² Daarmee werd de opleiding een ontmoetingsplek voor de Nederlandse vrouwenbeweging. Docenten en studenten van de opleiding waren ook betrokken bij andere feministische initiatieven. Zo bewerkten zij *Our Bodies Our Selves* voor Nederland en zetten een feministische uitgeverij SARA op.⁶³

In 1978 publiceerden Ria van Hengel, Anja Meulenbelt en Coby Westerhoek als schrijverscollectief Vlijtig Liesje op basis van afstudeerscripties van deze opleiding een overzicht: *Van binnen uit. Vrouwen over welzijnswerk en zelforganisatie*.⁶⁴ Hierin stonden de principes van de opleiding uitgelegd, maar tegelijkertijd leest het boek als een staalkaart van de feministische initiatieven en organisaties: ‘Vrouwen bellen Vrouwen’, ‘Vrouwen tegen Verkrachting’, ‘Blijf van m’n lijf’ en ‘Vrouwen in de overgang (VIDO)’ passeren de revue. Alle bijdragen wezen op het belang van gelijkwaardigheid en herkenning. De welzijnswerksters waren op zoek naar overeenkomsten tussen de eigen situatie en die van cliënten. Cruciaal in het vrouwenwerk was dat vrouwen *elkaar* konden helpen, de sociaal werkster zou zich daarom niet als deskundige boven de cliënt opstellen. Veel auteurs beschreven hun eigen ervaringen, en lieten zien wat zij konden leren van de vrouwen met wie zij als cliënten werkten.⁶⁵ Ervaringsdeskundigheid kreeg in de beschrijving van sociale professionaliteit dus een belangrijke rol.⁶⁶ *Van binnen uit* toonde de praktische en persoonlijke vorm waar het inmiddels publiek bekende feministische principe dat ‘het persoonlijke is politiek’ was gestalte kreeg.

Een andere publicatie, *Doelgroep: Vrouwen en Welzijnswerk*, bood in 1986 een terugblik op vier jaar ‘emancipatieproject’ en een gedetailleerde beschrijving van de opleiding.⁶⁷ Inmiddels was de opleiding verder

62 A. Aerts, *Doelgroep: vrouwen en welzijnswerk. Tweede fase beroepsopleiding voor welzijnswerksters* ('s-Gravenhage 1986) 11.

63 H. Pott, L. van der Sluys en A. Meulenbelt, *Je lichaam, je leven. Het lijf-boek voor vrouwen* (Amsterdam 1976).

64 Schrijverscollectief Vlijtig Liesje, *Van binnen uit. Vrouwen over welzijnswerk en zelforganisatie* (Amsterdam 1978).

65 Bijvoorbeeld, R. van den Hengel, “Als ik die sletten zie binnenkomen, dan kan ik het me wel voorstellen”. Een gesprek met twee vrouwen van

“Vrouwen tegen Verkrachting”, in: *ibidem*, 55-64, waarin de geïnterviewde vrouwen laten merken hoe veel zij geleerd hebben over het vóórkomen van seksueel geweld.

66 Zie voor een beschrijving van belang van ervaringsdeskundigheid in feministische geestelijke gezondheidszorg in deze tijd: J. van Mens-Verhulst, ‘Vrouwen (Zelf)Hulp: Radicaal en Spiritueel’, in: J. van Mens-Verhulst en B. Waaldijk (eds.), *Vrouwenhulpverlening in Nederland. Beweging in en rond de gezondheidszorg* (Houten 2008) 79-102.

67 Aerts, *Doelgroep*.

geïnstitutionaliseerd, het ging nu over lesmethoden, eindtermen en doelstellingen. De tekst liet zien hoe de vormgevers van de opleiding laveerden tussen algemene eisen die de onderwijsinspectie stelde en politiek activisme. De algemene doelstelling dat afgestudeerden toegerust moesten zijn om als ervaren beroepskracht of leidinggevende te kunnen werken en daarbij in staat waren om vaardigheden, kennis en inzicht over te dragen, klinkt als een omschrijving waar alle Voortgezette Opleidingen aan moesten voldoen. Dit is echter niet de hele inhoud. Onder ‘opleidingsdoelstellingen en eindtermen’ staat dat een afgestudeerde ‘haar eigen onderdrukkingsgeschiedenis en die van vrouwen-als-groep’ moet kunnen begrijpen en ‘hanteren’.⁶⁸ Feministische welzijnswerksters moesten kunnen laten zien dat ‘vrouwen (geïnternaliseerde) onderdrukking kunnen overwinnen en in principe overal waar ze maar willen de leiding kunnen nemen’. Hier kregen de ideeën van de tweede feministische golf in Nederland een podium. Er is ook enige aandacht voor andere dan sekseverschillen: ‘met name haar socialisatie als vrouw en in tweede instantie haar klasse socialisatie (of andere specifieke vormen van socialisatie die voor haar van belang zijn)’ maken deel uit van de uiteindelijke grondhouding.⁶⁹

Anja Meulenbelt schreef over de rol van klassenverschillen in sociaal werk. Bewustzijn van socialisatie, besef dat mensen met wie je werkt andere achtergronden hadden, eigen oordelen en gevoelens leren relativeren waren daarbij sleutelwoorden. Meulenbelt vroeg om bewustwording van eigen klasse-achtergrond en de daarmee samenhangende socialisatie en om ruimte voor uitwisseling met medecursisten die uit dezelfde klassen afkomstig zijn.⁷⁰ In zekere zin verschilde dit niet van de beschouwingen van Muller-Lulofs over de leerzaamheid van een gedegen opleiding voor maatschappelijk werk. Ook hier werd van professionalisering een heilzame werking voor zowel de cliënt als de professional verwacht.⁷¹ Lydia Helwig ging hierop door in haar bijdrage ‘Kleur in het onderwijs’.⁷² Aan de hand van voorbeelden besprak ook zij hoe binnen een opleiding voor sociaal werk verwachtingen verschilden. Hieruit kwam naar voren hoe verschillen en conflicten tussen vrouwen in het welzijnswerk vaak terug te voeren waren op etnische verschillen. Helwig

68 *Ibidem*, 33.

69 *Ibidem*, 33.

70 A. Meulenbelt, ‘Klasse in de klas’, in: Aerts, *Doelgroep*, 50-70.

71 Muller-Lulofs, ‘De opleiding’.

72 L. Helwig, ‘Kleur in het onderwijs’, in: Aerts, *Doelgroep*, 70-97, 99.

verwijst naar teksten van Fanon en Anzaldúa.⁷³ Meulenbelt sloot af met woorden waaruit optimisme en beroepstrots sprak: 'ons zelf laten zien en het vermogen om de cliënten die tegenover of naast ons zitten, te zien zoals ze werkelijk zijn – dat maakt ons tot betere welzijnswerksters'.⁷⁴

De vraag die ik stel is of we deze ideeën over professionalisering van 'vrouwen in het welzijnswerk' kunnen vergelijken met de idealen die pioniers van sociaal werk rond 1900 hadden uitgewerkt. Hoewel het taalgebruik van Muller-Lulofs hemelsbreed verschilde van dat van Anja Meulenbelt, treffen een aantal overeenkomsten. Ten eerste is er het belang dat in beide periodes gehecht werd aan reflectie op eigen persoonlijke ervaring en gevoelens als een voorwaarde voor professioneel optreden. Net als in *Van mensch tot mensch* liet *Doelgroep: vrouwen en welzijnswerk* in 1986 een ideaal zien van hulpverleners op basis van gelijkwaardigheid. Mercier en Muller-Lulofs schreven dat de armenbezoeker de beperkingen van de eigen klasse-achtergrond moest overstijgen om goed hulp te kunnen bieden. Meulenbelt en Helwig noemden gedeelde sekse-specifieke ervaringen als basis van de gelijkwaardigheid.

Een tweede overeenkomst is de financieel zekere positie van de vrouwen die opereerden op het snijvlak van sociaal werk en vrouwenbeweging. Aan het begin van de twintigste eeuw konden de meeste pioniers van maatschappelijk werk zich onbetaald inzetten, zij kwamen uit bemiddelde milieus en behoorden als getrouwde vrouw niet te werken voor hun inkomen. Deze categorie was in de jaren zeventig verdwenen, economische afhankelijkheid van echtgenoten was juist één van de strijdpunten van het feminisme. Tijdens de tweede golf hadden vrouwen echter een inkomen uit andere bronnen, vaak een studiebeurs, een vorm van bijstand, of een baan in onderwijs of welzijnswerk, maar net als hun voorgangsters genoten zij grote materiële vrijheid om vrouwen op te leiden volgens de eigen idealen. De opleidingen voor sociaal werk – meestal directe erfgenamen van de sociale scholen die vrouwen in het begin opgericht hadden – boden een infrastructuur om uit te werken hoe feminisme er uit kon zien.

73 F. Fanon, *The Wretched of the Earth* (Harmondsworth 1969); C. Moraga en G. Anzaldúa (eds.), *This Bridge called my Back: Writings by Radical Women of Color* (Latham, New York 1983). De experimenten om in context van een beroepsopleiding over verschillen tussen vrouwen te kunnen praten worden ook beschreven door Gail Phetersen, een Amerikaanse psychologe, die in deze jaren ook in Nederland te gast, onder ander bij Joke Kool-

Smit, was om Radicaal Feministische Therapie nader te introduceren. G. Pheterson, 'Alliances between Women: Overcoming Internalized Oppression and Internalized Domination', in: *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 12:1 (1986) 146-160; G. Pheterson, 'Van radicale psychiatrie naar vrouwenhulpverlening. Feministische therapie in Nederland', *Deviant* 59 (December 2008) 18-19; www.tijdschriftdeviant.nl/teksten/deviant59/10.pdf (20 april 2015).

74 Helwig, 'Kleur', 99.

Een derde belangrijke overeenkomst lijkt dat de feministes van de tweede golf net als hun voorgangsters van persoonlijke zaken publieke kwesties maakten. Zij waren zich daarvan meer bewust dan hun voorgangsters: ‘het persoonlijke is politiek’ vertolkte de kern van feministische ideeën. De vergelijking met het sociaal activisme van 1820 en van 1913 maakt echter duidelijk dat deze uitvinding ook een her-uitvinding was. Ook in 1820 was persoonlijk gedrag – toen vooral van armen en bedeeden – een onderwerp in publieke debatten over sociale politiek.

Historisch onderzoek, vooral vanuit gendergeschiedenis, heeft het ‘dubbelkarakter’ van die bemoeienis duidelijk gemaakt. In de context van sociale instituties kon de respectvolle betrokkenheid die pioniers bepleitten maar al te vaak omslaan in disciplineren en in- of uitsluiting. Van dat ‘dubbelkarakter’ van sociale interventies in het persoonlijk leven leken feministen van de tweede golf zich minder bewust. Zij waren trots op hun positie van radicale buitenstaanders die traditionele machtsverhoudingen binnen gezin en in werkverhoudingen aan de orde stelden. De feministische uitvinders van ‘het persoonlijke is politiek’ leken daarin op hun voorgangsters. Zij benadrukten de bevrijdende kanten van de sociale interventies die zij bepleitten.

Conclusies en vragen

De tripartite vergelijking levert twee conclusies en een suggestie voor nieuw onderzoek op. De eerste conclusie is dat de ‘eerste’ en de ‘tweede’ feministische golf in Nederland sterk op elkaar lijken door hun wisselwerking met sociale opleidingen. Voor de geschiedschrijving over feminisme in Nederland is meer aandacht voor de betekenis van sociale opleiding noodzakelijk – of dat nu de training van armenbezoekers door Muller-Lulofs, of de leergang vrouwen welzijnswerk aan de Hogeschool Amsterdam was. Deze materiële infrastructuur en praktijken boden een bijzondere plaats waar vrouwen elkaar troffen en sekse tot een politieke categorie maakten. Het betrof in beide periodes opleidingen voor het personeel van sociale instituties: particuliere en publieke armenzorg rond 1900, alternatief en gevestigd welzijnswerk in de jaren zeventig en tachtig.⁷⁵

75 Voor de eenentwintigste eeuw zou de vergelijking zich moeten uitstrekken naar de huidige universitaire opleidingen en programma's Gender Studies aan Nederlandse universiteiten waar ook veel studenten op weg zijn naar functies in NGO's en beleidsadvisering met feministische idealen hoog in het vaandel.

Indien de voedingsbodem voor feministische bewegingen gedeeltelijk lag in de professionalisering en opleiding van sociale beroepen, dan is het historisch en politiek belangrijk de ambivalenties te analyseren die samenhangen met sociale interventies. Noch diskwalificaties van dit werk als eenduidig koloniaal of disciplinerend, noch lof voor bevrijding of emancipatie doen recht aan het brede scala van sociale zorg en disciplineren in het verleden. De voorbeelden uit dit artikel laten zien dat idealen van gelijkwaardigheid, zelfredzaamheid en persoonlijke betrokkenheid gestalte kregen in publieke en particuliere instituties die onderling hemelsbreed van elkaar verschilden. Mijn tweede conclusie is daarom dat de idealen van sociale integratie en sociaal werk gericht op het vormen van productieve zelfredzame burgers pasten bij zowel de koloniën van weldadigheid in 1820, als bij de opleiding van armenbezoekers rond 1890 als bij het feminisme van de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw.

In 2014 staat de integratie van niet-productieve inwoners op straffe van uitsluiting opnieuw op de politieke agenda. De overtuiging dat weloverwogen persoonlijke en respectvolle bemoeienis en diepgaande kennis van de privésfeer een einde kunnen maken aan misstanden in de privésfeer krijgt nu gestalte in de keukentafelgesprekken van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning en de sollicitatietrainingen voor de participatiesamenleving. Daarmee is de verhouding tussen openbaarheid en privésfeer opnieuw actueel. Ook nu wordt van verschillende zijden gearchitmeerd dat precieze kennis over privégegevens de professionals van publieke en particuliere instellingen helpt bij het ontwerpen van structurele oplossingen voor gebrek aan zorg, veiligheid en economische groei. Het lijkt daarom relevant om de vervlechting tussen vrouwenbewegingen en sociale interventies in het verleden te analyseren. Veel van die interventies hebben immers geleid tot het tegendeel van het respect en zelfredzaam burgerschap waarmee zij oorspronkelijk werden bedacht. Zij leken – zoals ik hier probeerde aan te tonen – in sommige opzichten zelfs op oudere praktijken die uitgroeiden tot ronduit disciplinerende instellingen. Inzicht in de rol die feministische idealen spelen in het ontwerpen van interventies door sociale instellingen blijft daarom een uitdagende invalshoek voor historisch onderzoek. ◀

Berteke Waaldijk (1957) is als hoogleraar Taal- en cultuurstudies verbonden aan Universiteit Utrecht. Waaldijk doet historisch onderzoek naar de geschiedenis van sekse, cultuur en burgerschap. Zij publiceert over de geschiedenis van sociaal werk in Nederland en Europa, koloniale cultuur en burgerschap, Nederlandse vrouwenbewegingen in negentiende en twintigste eeuw. Recente publicaties: Berteke Waaldijk, 'Speaking on Behalf of Others: Dutch Social Workers and the Problem of Maternalist Condescension', in: M. van der Klein e.a. (eds.), *Maternalism Reconsidered: Motherhood, Welfare and Social Policy in the Twentieth Century* (New York 2012) 82-98; Berteke Waaldijk, 'Dutch Women's Health Care Movement and the Transformation of the Welfare State in the Netherlands, 1975-2005', in: A.E. Woodward, J-M. Bonvin en M. Renom (eds.), *Transforming Gendered Well-Being in Europe: The Impact of Social Movements* (Farnham, Surrey 2011) 117-132; Berteke Waaldijk en Maria Grever: *Transforming the Public Sphere: The Dutch National Exhibition of Women's Labor in 1898* (Durham, Londen 2004). E-mail: m.l.waaldijk@uu.nl.